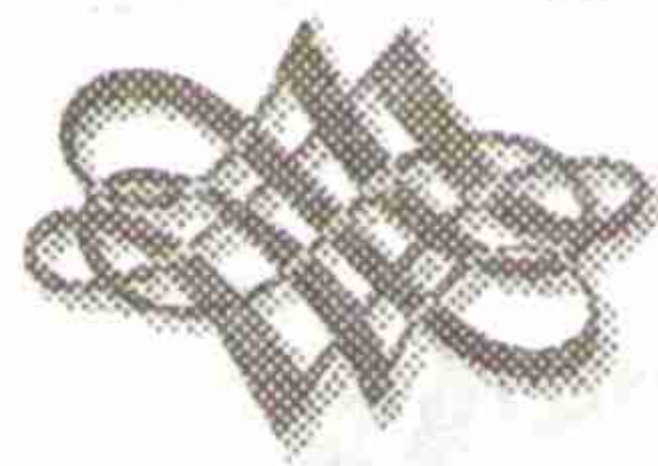

V РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Майоров О. (м. Санкт-Петербург)

ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ ТА МСТИСЛАВ УДАТНИЙ: ДО ПРОБЛЕМИ КНЯЖОГО СПІВПРАВИТЕЛЬСТВА У ДАВНІЙ РУСІ

У Давній Русі XII – XIII ст. існував своєрідний політичний звичай співправління у одній землі-волості відразу двох князів-співправителів. Старі та немічні вже князі шукали собі співправителів серед своїх найближчих родичів, називаючи їх синами. Траплялися й інші випадки.

Найбільш виразними є звістки літопису про спільне князювання у Київській землі Вячеслава Володимировича та його племінників Ізяслава та Ростислава Мстиславичів, що по черзі змінювали один одного. З цих звісток дізнаємося про умови та деякі обставини сполучення подібних союзів.

У 1151 р. старий київський князь Вячеслав звертається до Ізяслава: “Сыну! Богъ ти помози, оже на мене ести честь возложилъ, акы на своемъ отци. А я паки, сыну, тебе молвлю: я есмь оуже старъ а всихъ рядовъ не могу оуже рядити. Но буде ве оба Киеве. Аче не буде который рядъ или хрестьяных, или поганыхъ, а иде ве оба по месту. А дружина моя и полкъ мой – а то буди обою нама, ты же ряди. Аче кде на будетъ мочно обеима ехати, а оба еде ве, паки ли, а ты еди с моим полкомъ и съ своимъ”¹.

Через три роки, у 1154 р., вже після смерті Ізяслава, Вячеслав звертається до його брата Ростислава: “Сыну! Се оуже въ старости есмь а рядовъ всих не могу рядити. А, сыну, даю тебе, якоже брат твои держалъ и рядилъ. Тако же и тебе даю, а ты мя имеи отцемъ и честь на мене держи, якоже и брат твои Изяславъ честь на мене держалъ и отцемъ имелъ. А се полкъ мой и дружина моя, – ты ряди”².

Випадків княжіння у одній землі-волості двох князів-співправителів історики нараховують декілька. В.О. Рибakov говорить про шість подібних випадків (Вячеслав Володимирович і Ізяслав Мстиславич, Вячеслав Володимирович і Ростислав Мстиславич, Ростислав Мстиславич і Мстислав Ізяславич, Святослав Всеволодович і Рюрик Ростиславич, Рюрик Ростиславич і Роман Мстиславич, Рюрик Ростиславич і Всеволод Юрійович Велике Гніздо), П.П. Толочко додає до них ще один (Володимир Рюрикович і Данило Романович)³. Усі вони належать до XII ст.

Втім, останнім часом розвинулася тенденція поширення традиції дуумвірату на попередні часи, що сягають XI ст. та ще раніших часів. М.Ф. Котляр пропонує починати історію давньоруського співправительства з “дуумвірату Святополк – Мономах” (щоправда, сам дослідник говорить про суттєві відмінності цього дуумвірату та випадків співправительства другої половини XII ст.)⁴. П.П. Толочко наводить приклади співправління Ярослава Мудрого і чернігівського

князя Мстислава, а також синів Ярослава Святослава і Всеволода (цей останній дуумвірат перетворився з триумвірату старших братів Ярославичів в наслідок вигнання Ізяслава)⁵.

Більш ґрунтовним уявляється підхід О.П. Толочко. Дослідник визнає тільки три випадки співправительства у Києві, коли були дотримані усі належні формальності, – Ізяслава Мстиславича і Вячеслава Володимировича, Вячеслава Володимировича і Ростислава Мстиславича, Святослава Всеволодовича і Рюрика Ростиславича, – ці випадки він кваліфікує як законне, а усі інші – як фактичне співправління⁶.

Визначене явище набуло у літературі спеціальної назви “дуумвірата” чи “діархії” як особливої форми організації княжої влади, покликаної політичними умовами свого часу⁷. Не всі сучасні дослідники визнають існування дуумвірату як сталої системи організації державної влади⁸. Проте, не можна, на наш погляд, зовсім відкидати фактів співправління князів у Києві, що стало однією з характерних рис політичної історії Русі другої половини XII ст.

Визнаючи такі факти, дослідники пов’язують їх виключно з Києвом та Київською землею, пояснюючи це особливим становище дніпровської столиці серед усіх політичних центрів Русі⁹. Один з князів-співправителів, що вважався старшим, жив у Києві, а другий – молодший – у Вишгороді чи Білгороді, він розпоряджався землею¹⁰.

Спробуємо виділити найбільш характерні ознаки “діархії”:

- 1) безпосередньою причиною вживання її є загострення політичної ситуації у наслідок боротьби за княжий стіл декількох сильних суперників;
- 2) формальне “старійшинство” одного з співправителів та реальне управління, як правило, у руках іншого;
- 3) використання термінів родинного рідства у відносинах між співправителями – “батько” та “син”, – що підкреслювало формальне зверхництво першого, старшого за віком;
- 4) співправителями “старійшого” князя ставали лише князі, що самі були державцями, мали свої уділи, спиралися на значну політичну та військову силу;
- 5) після смерті “старійшого” князя його єдиним законним спадкоємцем ставав молодший (“син”), співправительство припинялось.

Всі ці загальні визначення у повній мірі відповідають політичній ситуації, що склалася у Галичі наприкінці княжіння Мстислава Удатного. Старий Мстислав схилився до рішення передати

княжий стіл Данилові: "...наипаче хотяцю дати Данилови"¹¹. Як видно, між ними існувала якась домовленість про це, – Мстислав явно намагався загладити свою провину перед Данилом, коли згодом говорив йому: "Сыну! Сгрешихъ, не давъ тебе Галича, но давъ иноплеменикуу Соудислава льстьця светомъ"¹². Не можна вважати випадковим й ту обставину, що залишаючися ще галицьким князем, Мстислав доручає Данилові боронити Галицьку землю від угрів та поляків (1227 р.). Це завдання молодий князь успішно виконав, маючи під своєю рукою у тому числі й галицький полк, про що свідчить участь у бойових діях воєводи Гліба Зеремійовича¹³.

Поступаючись частиною повноважень Данилові, Мстислав при цьому не збирався залишати Галицьку землю й відмовлятися від своїх княжих прав. Не дарма він легко дозволив боярам умовити себе надати перевагу угорському королевичу – бояри обіцяли старому князю можливість у будь-який момент "взяти" Галич назад¹⁴. Віддавши Галич, Мстислав намагався "взяти" собі Пониззя, що й зробив пізніше¹⁵. А коли все ж був змушений залишити кордони Галичини ("оттоудоу иде к Торьцкому"), то почав кликати Данила до нової війни за Галич, пропонуючи у разі успіху удвох правити Галицькою землею: "Аще Богъ дасть его нама, ты возми Галичъ, а азъ Понизье"¹⁶.

Як належить князям-співправителям, Данило вшановує Мстислава як батька, звідти – давно вже визначена дослідниками надзвичайна лояльність молодого Романовича до, здавалося б, головного свого суперника у боротьбі за галицьку спадщину; цю лояльність він зберіг до самої смерті останнього¹⁷. У свою чергу Мстислав звертається до Данила: "Сыне", до того ж й сам літописець іменує Романовича "сином" Мстислава¹⁸. Нарешті, Данило Романович, який до середини 20-х років XIII ст. вже відвоював значну частину своєї Волинської "пів-отчини"¹⁹, уявляв собою реальну політичну силу, на яку міг спертися старий галицький князь.

Таким чином, Мстислав у намаганні зробити Данила своїм співправителем та спадкоємцем, діяв цілком традиційно, спираючись на практику, що давно вже склалася на Русі. На користь цього свідчить ще один факт, що був характерним для давньоруського співправительства взагалі. Обов'язковою умовою останнього є наявність близьких родинних відносин, що скріплювали політичну спілку. Часто співправителями ставали дядьки та племінники²⁰. Якщо родинних зв'язків не було, або вони були занадто слабкими, то їх зав'язували наново через шлюби. Так, поступаючись старійшенством у Києві на користь Святослава Всеволодовича, Рюрик Ростиславич віддає свою доньку за сина Святослава Гліба²¹, а згодом іншу свою доньку віддає за Романа Мстиславича, перш ніж поділити з ним владу у Київській землі²². Так само вчинює й Мстислав Удатний, віддаючи доньку за Данила²³.

Зазначимо, що цей шлюб відбувся ще у 1217 р.²⁴, у розпалі напруженої боротьби за

галицький стіл, де головними суперниками були як раз Мстислав та Данило. Перший виявився моторнішим: за радою польського князя Лешка він захопив Галич раніше, ніж туди встиг прибути Данило, якого, треба сказати, звали до себе "все Галичане"²⁵. Маючи певні периваги перед чужим для городян Мстиславом, Романович не тільки визнав права суперника, але й почав надавати йому військову допомогу у боротьбі з іншими претендентами на Галич. Що ж могло так умироутворити та навести Данила до його нового родича? Чи не обіцянка останнього зробити зятя своїм спадкоємцем та співправителем?

В усякому разі є фактом, що Данило бере найактивнішу участь у галицьких справах, коли у землі княжить його тесть. Це стосується не лише останнього, а й початкового періоду галицького князювання Мстислава. Разом вони відбивають нашість угорсько-польських військ (1219 р.), причому Романович боронив столицю – Галич – й безпосередньо очолював міське ополчення, що зупинило агресорів, у той час як Мстислав перебував, судячи з усього, у Пониззі. "Старійшенство" та право приймати остаточні рішення у цьому союзі належали Мстиславу: він наказує Данилові залишити Галич, а той, не зважаючи на отриману перемогу й відчайдушний опір городян, що не бажали відпускати свого "отчича", беззаперечно виконує його волю. Й надалі вони діють спільно, домовившись помститися "за сором" й повернути собі владу над Галицькою землею: "Поиди, княже, в Володимерь, – говорить Данилові Мстислав – а азъ поидоу в Половци. Мьстиве сорома своего!"²⁶.

Але невдовзі союз Мстислава і Данила дав шпарину. Коли у 1221 р. Мстислав почав вирішальну спробу захопити улюблений їм Галич, волинський князь залишився осторонь й не підтримав свого тестя. Мстислав же, навпаки, невдовзі перед тим допоміг Романовичам відстояти їхню "отчину" у боротьбі з поляками і белзьким князем Олександром Всеволодовичем, що пристав до них. Літописець, обминаючи усі подробиці тяжкого для волинських князів випробування, однак не приховує рятівну роль у їхній долі Мстислава Удатного: "Не бе бо има (Данилові та Васильку. – О. М.) помощи ни от кого же, разве от Бога, дондеже приде Мьстиславъ с Половци"²⁷. Останній мав усі підстави розраховувати на відповідну допомогу у майбутній сутичці за Галич. Однак Данило, захоплений власними справами, прибув з невеликою дружиною, коли Мстислав вже святкував перемогу: "Данилови же приехашю в мале дружинне с Демьяномъ тысячкымъ, не бе бо приехалъ во время то, потом же приеха Данилъ ко Мьстиславоу"²⁸.

Сказане, на наш погляд, прояснює, чому Мстислав дуже швидко знайшов собі іншого спадкоємця. У тому ж 1221 чи 1222 р.²⁹ він склав мирну угоду з угорським королем Андрієм II, про зміст якого відомо з листа останнього до римського папи Гонорія III: угорський король визнав перехід галицького столу до Удатного, а той у свою чергу віддав доньку заміж за королевича

Андрія-молодшого і погодився у майбутньому передати галицький стіл своєму угорському родичу³⁰. Правий був М. С. Грушевський, кажучи, що “се зі сторони Мстислава була добровільна уступка, бо він мав усяку можливість диктувати умови Уграм”³¹. Але пояснюється вона не стільки підступами бояр, скільки зміною у ставленні до небалого “сина” самого галицького князя.

Про це ж каже й літописець. Приблизно до 1224 р. належить наступне повідомлення: “Мъстивлавъ не имеетъ любви к зятю своему князю Данилови”³². Такою обставиною скористувався старий ворог Романовичів белзький князь Олександр Всеволодович, та йому не коштувало труда підмовити Мстислава до збройного виступу проти володимирського князя. Мабуть, й останній, дізнавшись, що тесть позбавив його галицької спадщини, змінив своє ставлення до нього настільки, що, коли вірити словам белзького князя, ладен був здійснити вбивство: “Зять твои оубити тя хочеть”, – говорить Мстиславу про заміри його “сина” Олександр³³. Втім, справа тоді кінчилася мирно. Князі дійшли згоди й відновили давніші відносини. Мстислав знов назвав Данила “сином” і свій галицький стіл “наипаче хотяцю дати Данилови”.

Однак реалізувати це рішення Мстислав Удатний не зміг – у справу втрутилися галицькі бояри. Під 1226 р. літопис повідомляє: “Мъстислав же по совете льстивыхъ бояръ Галичкихъ вда дщерь свою меншоую за королевича Андрея и дасть емоу Перемышль”³⁴. Таким чином, у галицького князя з’явився ще один “син” – угорський королевич.

У традиційному суспільстві не існує відмінностей між рідством і свойством. Це, зокрема, знайшло відбиття на лексичному рівні. Слов’янська номенклатура рідства дає чимало прикладів семантичної тотожності термінів, що визначають родинні відносини по крові та по шлюбу³⁵. Слово “тесть” (слов. *tǣstь) етимологічно сягає терміна, що вживався для позначення своїх власних батьків, так само як “зять”, що позначало колись різні ступені свойства, спочатку використовувалось стосовно кровних родичів³⁶.

За допомогою шлюбів галицький князь шукав для себе не лише союзників, але співправителів-спадкоємців, намагаючись через те зміцнити власне становище. На роль таких – у залежності від різних обставин – претендували і руський князь Данило, і угорський королевич Андрій, які обидва стали зятями Мстислава. З давніх часів існує добре відомий етнографам та фольклористам звичай, за яким наступність влади здійснювалась не від батька до сина, а від тестя до зятя, тобто по лінії свойства. Відголосся цього звичаю знаходить В.Я. Пропп, досліджуючи історичні корені чарівної казки³⁷.

Звертає увагу, що шлюбна політика Мстислава Удатного веде до гострих конфліктів князя з його зятями, як з Данилом, так і з Андрієм, який намагався позбавити свого тестя стола і навіть вбити. Пояснити цей феномен можна як вираз

розглянутого звичаю успадкування престолу по лінії свойства. Згідно з В.Я. Проппом, з двох способів віддання престолу (від тестя до зятя та від батька до сина), що знайшли відображення у руській казці, перший відзначається конфліктністю: “Це – конфліктна ситуація, що веде до вбивства володаря престолу...”³⁸. Важливе й інше зауваження вченого: “...боротьба за престол між героєм та старим царем є явище цілком історичне”³⁹.

Варта уваги ще одна риса, що притаманна відносинам Мстислава та Данила. Обидва рази, коли Мстислав приймав рішення зробити Данила своїм спадкоємцем та поділитися із ним владою у Галицькій землі, він складає своєму зятеві “велику похвалу” та “почесті”, вшановує його коштовними дарами, тобто удавався до церемоній, які мають певне ритуально-символічне значення. Ось як каже про це літопис: Мстислав “великою похвалоу створи Данилови, и дары емоу дасть великыи, и конь свои борзыи сивыи...” (1219 р.)⁴⁰ та “Мъстислав же прия зятя своего [с] любовью и, почестивъ его великими дарми, и да емоу конь свои борзыи Актазъ, акого же в та лета не бысть” (1225 р.)⁴¹.

Як видно з цих повідомлень, головним атрибутом, що становить найбільш суттєву частину церемоній, є передача старим князем молодому свого бойового коня. Ця дія, без сумніву, мала особливий сенс і виходила за рамки звичайного подарунку на знак доброзичливості. Кінь у народній традиції – одна з найбільш міфологізованих тварин, його роль надзвичайно велика у обрядах та ритуалах, у тому числі родинних, що практикувалися також у княжому середовищі⁴².

Уточнити значення Мстиславового вчинку допомагають відомості з руських билин, де подібні ситуації досить поширені. Обмін конями між героями-богатирами є ничим іншим як одним з засобів встановлення між ними символічного рідства, родинних відносин, здійснюваних через обряд побратимства⁴³. Є ще один важливий мотив, що також знаходить паралель з літописними звістками та пояснює їх прихований від побіжного погляду смисл. Мова йде про ті випадки, коли герої не обмінюються кіньми нарівні один з одним, а коли один приймає коня як дар від іншого. У билинах таке частіше всього відбувається на княжих бенкетах. Коли князь обдаровує героя-богатиря бойовим конем, й той приймає дар, це значить, що останній приймає на себе певні обов’язки щодо першого, зобов’язується бути дружинником князя й берегти йому вірність⁴⁴.

Таким чином, на наш погляд, інститут давньоруського княжого співправительства мав більш універсальну природу. Він набув поширення не тільки у Київській землі, а й у інших землях, принаймні у Галицькій. Співправління князів слід пов’язувати не лише з конкретними політичними умовами боротьби за київський стіл та “старійшинство” у Руській землі другої половини XII ст., а й з міжкняжими відносинами і політичними ситуаціями більш широкого плану.

Примітки

1. Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ. М., 1998. – Т. II. – Стп. 419.
2. Там само. – Стп. 470-471.
3. Рыбаков Б.А. “Слово о полку Игореве” и его современники. М., 1971. – С. 161-162; Толочко П.П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII – XIII вв. – К., 1980. – С. 180-183.
4. Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – СПб., 1998. – С. 226-230.
5. Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 207; Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1998. – С. 186.
6. Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С. 46-54.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси. К., 1992. – Т. II. – С. 168-169, 176, 205-207; Рыбаков Б.А. Киевская Русь... – С. 492; Толочко А.П. Князь в Древней Руси... – С. 46-54.
8. Див.: Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю. Города-государства Древней Руси. – Л., 1988. – С. 81-82.
9. Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси: Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М., 1993. – С. 111-112; Петрухин В.Я. Древняя Русь: Народ. Князь. Религия // Из истории русской культуры. – Т. 1 (Древняя Русь). – М., 2000. – С. 210.
10. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – М., 1993. – С. 492.
11. ПСРЛ. Т. II. – Стп. 750.
12. Там само. – Стп. 752.
13. Там само. – Стп. 749-750.
14. Див.: Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь: Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – СПб., 2001. – С. 459-471.
15. ПСРЛ. – Т. II. – Стп. 750.
16. Там само. – Стп. 752.
17. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. III. – С. 40, 43.
18. ПСРЛ. – Т. II. – Стп. 732, 752.
19. Див.: Котляр М.Ф. 1) Данило Галицький. – К., 1979. – С. 55 та наст.; 2) Галицько-Волинська Русь. – К., 1998. – С. 178-183.
20. Див.: Рыбаков Б.А. Слово о полку Игореве... – С. 161.
21. ПСРЛ. – Т. II. – Стп. 625.
22. Там само. – Стп. 661, 708, 711.
23. Там само. – Стп. 732.
24. Літопис Руський: За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – К., 1989. – С. 375. – М.С. Грушевський відносить його до 1219 р. (Грушевський М.С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Львів, 1901. – Т. XLI. – С. 15).
25. ПСРЛ. – Т. II. – Стп. 731.
26. Там само. – Стп. 735.
27. Там само. – Стп. 736.
28. Там само. – Стп. 738.
29. До 1221 р. відносить його В.Т. Пашуто (Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 249), М.С. Грушевський датує його 1222 р. (Історія України – Руси. – Т. III. – С. 41).
30. Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram illustrantia. – Т. I. – № 65.
31. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. III. – С. 41.
32. ПСРЛ. – Т. II. – Стп. 746.
33. Там само.
34. Там само. – Стп. 748. – З подальшого викладу з'ясовується, що це були лише заручини, а шлюб відбувся пізніше.
35. Трубачев О.Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. – М., 1959. – С. 88-90.
36. Там само. – С. 126, 131.
37. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – СПб., 1996. – С. 332-341.
38. Там само. – С. 335.
39. Там само. – С. 341.
40. ПСРЛ. – Т. II. – Стп. 735.
41. Там само. – Стп. 746.
42. Див.: Петрухин В.Я. Конь//Славянские древности. Этнолингвистический словарь: В 5-ти тт. / Под общ. ред. Н.И. Толстого. М., 1999. – Т. 2. – С. 591-592.
43. Липец Р. С. Эпос и Древняя Русь. – М., 1969. – С. 85.
44. Там само. – С. 239-240.

